

Сәуле ИМАНБЕРДИЕВА

ПРЕЦЕДЕНТТІК ФЕНОМЕНІ ЖӨНІНДЕ

*В данной статье рассматривается
проблема прецедентности в языкознании.*

*Makalede dil bilimindeki emsal meseleler
inceleniyor.*

XX ғасырдың соңғы жылдары прецеденттік есім (прецеденттік феномен, прецеденттік мәтін) ұғымы тіл біліміне енгізіле бастады. Дегенмен әр ғалым бұл ұғымдарды өзінше қабылдады, өз түсінігін берді. Олардың бірі жалқы есімнің жалпы есімге ауысуы деп түсінсе, енді біреуі оны кеңірек мәнде деп ұғынды. Сонымен бірге оны қарастырған ғалымдар әртүрлі атау берді.

Прецеденттік деген ұғым тіл білімінде XX ғасырдың соңына қарай Ресей ғалымдарының (Ю.Н. Караулов, Ю.А. Сорокин т.б.) еңбектерінде қарастырылған, ал прецеденттік есім Д.Б. Гудков, В.В. Красных, Е.Л.Березович, О.А.Ворожцова, А.Б. Зайцева, О.С. Боярских, Г.Г. Сергеева т.б. ғалымдардың еңбектерінде сөз етіледі. Мәселен, О.А. Ворожцова, А.Б. Зайцева Ресей және Америка мерзімді басылымдардағы прецеденттік есімдерді қарастыра келе, прецеденттік феномен терминіне анықтама беріп, олардың төрт түрін көрсеткен: прецеденттік оқиғалар, мәтіндер, айтылымдар және есімдер. Соның ішінде прецеденттік есім терминінің анықтамасын келтіріп, денотативті немесе экстенционалды қолданылатын прецеденттік есімдерге толығырақ тоқталған, мысалы, Джон Адамс және Джон Кеннеди денотативті қолданылған, яғни кеңінен танымал президент-демократтарға сілтейді. Ал Джон Кэрри есімінің олармен қатар тұруы оны «өзіміз», яғни халық қолдауына ие саясаткерлер дегенді білдіргені. Сонымен бірге коннотативті немесе интенционалды қолданыстағы прецедентті есімдерді қарастыра отырып, Рогозин бейнесі Терминаторға теңелгенін айтады, яғни нақты бір іске бел шеше кірісетін адам ретінде суреттелген [1].

О.С. Боярских «Прецедентное высказывание в газетном тексте: особенности читательского восприятия» атты мақаласында көркем әдеби прецеденттік айтылымдардан құралған қазіргі газет және журнал басылымдарының материалдары негізінде сауалнама жасап, реципиенттер арасында олардың қабылдауы бойынша тәжірибе өткізген. Ол реципиенттер ретінде Химия және биология, Математика және Информатика, Тарих, Жарнама мамандықтары бойынша оқитын 1-4 курс студенттерін алған, яғни олардың арнайы филологиялық дайындықтары жоқ. Бұл тәжірибе мәдени стереотиптерді студенттердің қалай қабылдайтынын, олардың аялық білімін анықтау үшін жүргізілген. Автор тәжірибе нәтижесін екі фактор тобына

түйіндейді. Бірінші топ қабылдаушы субъект санасымен байланысты: белгілі Бір прецеденттік айтылыммен таныс болу дәрежесі, әдеби аялық білімінің болуы / болмауы. Екінші топ – прецеденттік белгінің ерекшелігімен байланысты, яғни оның қолдану ерекшелігі (афористік / фразеологиялық), түшнұсқа-мәтінмен байланысы (немесе байланыстың болмауы), трансформация жасау ерекшелігі, лексикалық құрамы [2].

Г.Г. Сергеева «Национально-прецедентные имена в восприятии подростков» атты мақаласында мектеп оқушылары арасында ұлттық мәдениеттің тірек концепттерін игеруін анықтау үшін сауалнама жүргізген. Орыс әдебиеті кейіпкерлерінің әр қырын анықтау бойынша жүргізілген тәжірибеден бір тұлғаның бірнеше белгілерін айқындаған. Мысалы, Печорин прецеденттік есімін оқушылар келесі белгілері бойынша қабылдаған: 1) өзімшіл (эгоист) (14 %); 2) рақымсыз (13 %); 3) өзін-өзі іздеген, жақсылыққа талшынған (12 %); 4) фаталист (11 %); 5) өзіне-өзі қайшы (10 %); 6) артық, өз орнын өмірден ташпаған (10 %); 7) ақылды (10 %); 8) жұмбақ, түсініксіз (7 %); 9) өмірден түңілген (7 %); 10) өзін-өзі сынайтын, сезімін бақылайтын (6 %); 11) әйелқұмар (5 %); 12) суыққанды (4 %); 13) өмірде мақсаты жоқ (3 %); 14) еркінсүйгіш (2 %) [3].

Е.А. Нахимова «Прецедентные имена в президентском дискурсе» атты мақаласында прецедентті феномендерді саяси коммуникацияда тиімді қолданылуын бағалауда келесі критерийлерді ескеруді ұсынады:

1) прецеденттік феноменнің саяси үйлесімділігі. Автор қолданысындағы прецеденттік есімдер мәтіннің дискурстық ерекшелігіне және әсіресе, адресаттың ұғымына толық сай болуы керек;

2) прецеденттік есімнің нақты бір белгілеріне сәйкестігі бойынша әлеуметтік түйсінулігі;

3) басылым бағытталған қолданыстағы прецеденттік феноменнің оқырмандар қабылдауына қолайлығы, оқырмандардың кейіпкер мәнін тану қабілетінің ескерілуі;

4) прецеденттік феноменді қолданудың мүмкіндігінше корректілігі және екі мазмұнды болмауы, сөйленімді екі ұшты ұғыну мүмкіндігінің дер кезінде саясаткерлердің байқамауы автор ойынан алыстатады [4].

М.И. Косарев «Прецедентные феномены с субсферой – источником «Кинокшэн» в политической коммуникации Германии» атты мақаласында БАҚ мәтініндегі фильмдерге зерттеу жасап, көрермендердің негізінен фильм атауы мен сюжет есте сақталмайды, ең басты мәнге әр түрлі фильмдердегі әр түрлі оқиғаларда мінез-құлқын көрсететін кино кейіпкердің мифтік бейнесі ие болады деген пікірге келеді. Сондықтан автор Г.Г. Слышкин ұсынған прецеденттік феномен типологиясында прецеденттік концепттік аядағы (концептосфера) прецеденттік жеке тұлғалар концептін және прецеденттік әлем концептісіне ұқсас талдау жасаған [5].

Л. Маршева «Афон и Афоны. Из заметок лингвиста» атты мақаласында мәдени стереотип тұрғысынан Афон және Афондар онимдерін талдау барысында деревня тұрғындарының прагматикалық және коммуникативтік тұрғысынан анықтаған [6].

И.В. Родионова өзінің мақаласында діни есімдердің прецеденттік мәтіндегі алатын орны жөнінде сөз қозғаған. Сонымен қатар ол фразеологизм, тілдік клише, прецеденттік образ, сюжет, прецеденттік тақырып негізінде жасалатынын анықтап, талдаған. Мәселен, «солмонова печать» - бұл фитоним, яғни өсімдік атауы фразеологизм ретінде қолданылады. Бұл атауда «қол жетпейтін, құпия, түсініксіз» деген мағына жатыр; «адамова голова» - иконада берілетін сурет, символдық мағынасы бар және адамзаттың күнәсі мен мәңгі еместігін еске түсіріп тұратын тілдік клише, сол сияқты «егорьево кошье, петров (петровский) крест» те тілдік клише ретінде қолданылатын фитонимдер; «моисеев посох» - астронимі нақты образ немесе сюжетпен байланысты дейді мақала авторы, қазақ тілінде Мұсаның аса таяғы. Бұл Мұса пайғамбар туралы сюжетке сүйенген прецеденттік мәтін; тақырып – мифологиялық әмбебаптық – Христос өліміне қатысты туындаған фитонимдер: христов покррой, христов прикрыт. Аңыз бойынша Христосты іздегенде ол сол өсімдіктің астында жасырынып отырған; ғылыми атауы аконий [7].

Ю.А. Гурская Ч.Мористің классикалық семиотикалық үшбұрышына салып, Степан Разин образын талдайды, сонымен бірге ерекше мәні бар символдық орыс есімдерін оппозицияда қарастырған. Дегенмен ол бұл есімдерді прецеденттік деп атамайды, оларды мәтін ішіндегі тірек есімдер деп талдаған. Ю.А. Гурская өзінің кешенді зерттеу еңбегінде орыс және белорус тілдеріндегі символдық мәнге ие онимдерді, атап айтқанда, антропонимдерді салыстыра зерттеп, олардың қолданыс жиілігін пайызға шаққандағы көрсеткішпен берген [8].

Қазақ тіл білімінде прецеденттік есім терминін қолданбағанымен, осы мәселенің бір қырын зерттеген ғалымдардан Т. Жанұзақов, Т. Қоңыров, Е. Керімбаевті атауға болады. Профессор Т. Жанұзақов жалқы есімдердің жалшы есімге ауысу мәселесін қарастыра отырып, көркем шығарма жалқы есімдерінің белгілі бір, топтастырылған образды белгілеу мәнін ашқан. Қазақ көркем шығармасында көптеген есімдер антономасия негізінде жағымды және жағымсыз бейнелерді атау үшін қолданылады. Осыларды зерттей келе, Т. Жанұзақов адам әрекеті мен психикасын апатын бірнеше кейіпкерлерді көрсеткен: Қарабай (Қарынбай), Шығайбай - өте сараң адам, Асанқайғы – қайғы-мұңға берілген адам, Итбай - өте қатал, залым адам, Мырқымбай – кез-келген адам, Қожанасыр – қарашайым, Қодар - өте мейірімсіз, «қара күш» иесі, Көсе (Алдаркөсе) - өте қу, Қозы Көрпеш пен Баян сұлу, Қыз Жібек пен Төлеген – мөлдір, таза махаббат символдары. Ғалымның пайымдауынша, бұл есімдерді жағымды / жағымсыз шкаласына бөліп қарастыруға болады, мәселен, Қарабай (Қарынбай), Шығайбай, Қодар, Итбай – жағымсыз тұлғалар

болса, Қожанасыр, Алдаркөсе, Қозы Көрпеш пен Баян сұлу, Қыз Жібек пен Төлеген – жағымды орынды коммуникативтік жағдайға қарай алады.

Профессор Т. Жанұзақовтың пікірінше, бұл есімдер символдық мәнде жалқы есімдерден жалшы есімге ауысады. Бұл үдеріс ономастика саласында бейонимдену деп аталады, яғни мағыналық және қолданыс аясына қарай олар жалқы есімдермен байланысын жоғалтады, мәселен, вольт – тоқ қуатының өлшем бірлігі; бөтіс – жұқа мата, француз фабрикасының иесі Батист есімінен жасалған [9].

Н.В. Подольскаяның сөздігінде «бейонимдену – онимнің апеллятивке өту үдерісі» деген анықтама берілген [10].

Н.В. Васильеваның пікірінше, бейонимдену термині «орыс ономастарының қолданысына кеңінен енген жоқ», дегенмен шетел ономастикасында, соның ішінде неміс ономастикасында кеңінен қолданылады [11]. Бұл мәселе бойынша профессор Т.Жанұзақовтың шәкірті Б.Ә. Көшімова «Қазақ лексикасындағы бейонимдену үрдісі» атты кандидаттық диссертация қорғаған болатын [12]. Сонымен қатар А.Е. Бижкенова неміс тіліндегі бейонимдену үдерісін зерттеп, кандидаттық диссертациясын 1997 ж. қорғап шыққан [13].

Академик І. Кеңесбаев жалқы есімдердің мағынасын зерттеп, ол әр кісі есімдерінің сыртында сараңдық, жомарттық, шынайы махаббат құрбаны т.б. сияқты белгілердің болатынын айтып, Қарабай, Шығайбай, Ләйлі-Мәжнүн, Атымтай жомарт, Қожанасыр, Қодар, Қыз Жібек пен Төлеген есімдерін талдайды. Академик бұл жалқы есімдерді прецеденттік деп атамағанымен, олардың басқа онимдерден айырмашылық белгілерін атап көрсеткен:

- 1) ғасырлар бойы халық санасында, салт-дәстүрде сақталған кейбір кісі аттары жалшы есім мағынасында қолданылады. Мұндай қолданыстың негізгі шартты онимнің бір анық көзге түсер мінезіне байланысты болуы;
- 2) жалқы есімнің жалшы есімге ауысудың басты көзі ауыз әдебиеті және көне жазба ескерткіштері, сонымен қатар халықта сақталған діни және мифологиялық көзқарастар мен наным-сенімі;
- 3) жалшы есім ретінде қолданысқа түскен жалқы есім жекелеуші ерекшелігі біртіндеп өшеді және мүлдем жоғалуы мүмкін. Контекстке байланысты жалқы есімнің жалшы есімге стилистикалық трансформациялануы мүмкін;
- 4) жалқы есімнің жалшы есімге ауысуында халық тарихы мен этнографиялық ерекшеліктері көрініс табады;
- 5) кейбір кісі есімдері мен географиялық атаулардың жалшы есімге ауысуында лексикалық мағынасы ықпал етеді, дегенмен ол құбылыс өзара сәйкес емес [14].

Дегенмен аталған ғалымдар қарастырған онимдер бұл үдеріске енеді дегенге келіспейміз. Себебі Қыз Жібек, Төлеген, Балуан Шолақ, Шығайбай, Түркістан т.б. онимдерінің жалқы есім мен апеллятивке де қатысы бар. Бұл

есімдер жалқы есімдердің барлық белгілерін сақтаған, өйткені нақты тұлғаны, орыңды, олардың мінезін, сипатын білдіріп, нақты бір этникалық топтың танымдық санасында адамның сипаты т.б. бойынша жиынтық жасауға мүмкіндік береді. Олар мәдени стереотип болып саналады. Мәселен, Қыз Жібекті қарастырсақ, келесі белгілер коммуникативтік жағдайға қарай шығады: а) мөлдір махаббатқа бөленген; ә) таза махаббат құрбаны; б) ұзын шап иесі т.б. Мәдени стереотиптер – тумасынан біткен және әлеуметтік топқа енуде қалыптасқан, бірнеше танымдық қызмет атқаратын адамның әрекет, мінез-құлқының реттегіші. Олар жаңаланып, өзгеріп, толығып отырады.

Қазақ тіл білімінде прецеденттік тілдік бірліктер арнайы кешенді зерттеу нысаны болған жоқ. Дегенмен прецеденттік мәтін және прецеденттік есім мәселесі келесі еңбектерде қарастырылған. Мысалы, көркем мәтінде лингвомәдени талдау жасағанда Г.А. Қажығалиева сөз еткен [15], Г.Қ. Ихсанғалиева – газет және телебағдарлама материалдарына байланысты талдаған [16], Т.Е. Пшенина Катулдың тілдік тұлғасын зерттеуге байланысты қозғаған [17], С.Қ. Иманбердиева менсонимдерді зерттеу барысында қарастырған [18]. Қазақ тіл білімінде теориялық және практикалық жағынан прецеденттік есім мәселесін кеңірек қарастырған Г.Б. Мәдиева [19]. Қазақстанның орыс тілді мерзімді басылымында сатира мен юморды қалыптастырудағы тілдік бірліктерді зерттеуде В.И. Жумагулова мифтік және шығарма кейіпкерлерінің, атақты ғалымдардың есімдерін күлкі, ирония жасауда салыстыру ретінде қолданғанын көрсеткен [20].

Сонымен, прецеденттік есім – бұл белгілі бір ассоциация тудыратын жекелеуші белгілері бар және салыстыру үшін қолданылатын нақты оқиғаға, кеңінен танымал мәтінге, жеке тарихи немесе белгілі тұлғамен байланысты кез-келген жалқы есім. Мысалы,

Сал сегіз *Мәжнүңдей* боқты ғашық

Бір қызды *Ләйлі* көріп Мақпал деген (Базар жырау).

Осы мысалдан біз «Ләйлі-Мәжнүн» жырымен, яғни түпнұсқа-мәтінмен байланысын көріп отырмыз, сонымен бірге Мәжнүн символдық образына еніп тұрған кейіпкер Сал Сегіз, ал Мақпал есімді қыз оқырманға аялық біліміне байланысты белгілі символдық тұлға – Ләйліге теңеліп тұр. Бұл өлең жолдарынан Мәжнүн символдық есімнің халық арасына (аялық біліміне қарай) таралған белгісі – ессіз ғашық болу – бүкіл мәтінге тірек болып тұр. Осы прецеденттік есім негізінде Ләйлі символдық бейненің басты белгісі – сұлулық – Мақпал есімді қызға теңеліп тұр. Дегенмен мәдени стереотиптердің өзгеріп, толығып отыруына қарай қазіргі кезде бұл прецеденттік есімдермен қоса мөлдір махаббат символына Қыз Жібек пен Төлеген, Қозы Көрпеш Баян сұлу да ие, яғни қазіргі кезде қазақ тілінде соңғы аталған прецеденттік есімдер аталған символдық мағынада жиі қолданылады.

Біздің зерттеу нысаны ретінде қарастырып тұрған X-XIV ғғ. тарихи

ескерткіштерде мүлде бөлек мағынада ғашықтық пен сұлулық символына айналған. Мәселен, Аллаға, жаратушыға деген ғашықтық:

Шын ғашығың көрсет маған риза болай,
Өліп-өшіп *Закариядай* зікірші болай,
немесе:
Ғашықтарға берді ғашық отын күйдіргелі
Зылихадай өн бойын сүйдіргелі.

Менің хикметтерімді ғашыққа айтсаң,
Ділі *Әминадай* адалдарға айтыңыз («Диуани хикмет»).

Бұл мысалдардан біз сол кезде прецедентті есімге айналған Закария, Зылиха, Әмина есімдерін көреміз. Олардың әрқайсысының сыртында символдық белгілі бір образдар тұр, яғни зікір салудан сол кездері есімі елге жайылған - Закария – дінді уағыздаушы бейне болып табылса, «Жүсіп пен Зылиха» дастанының кейіпкері – ғашықтық символы – Зылиха, ал Мұхаммед пайғамбарымыздың анасы Әмина – адалдық символы. Осы үш образ арқылы Аллаға деген сүйіспеншілікті, мойынұсынұшылықты аңғаруымызға болады.

Сонымен бірге бұл ескерткіштер арнау – шығарма болғандықтан, сол шығарма арналған тұлғаларды дәріштеуде прецеденттік есімдер қолданылған, мысалы:

Сүлеймендей салтанатты падишасың,
Жүсіптің жүзі мен *Мәсіхтің* демі тиген.

Сүйкімді, нәзіксің, *Жүсіптей* жүзің бар,
Сен сұлулық әлемінің туысың. «Мұхаббат-наме»

Хорезми «Мұхаббат-намесінде» Мұхаммед Хожа бекті мақтап, оны салтанатты патша, тіршілік иесінің тілін білген Сүлеймен пайғамбарға теңейді, ал оның сұлулығын әлемде сұлулығы жөнінен теңдесі жоқ Жүсіп пайғамбарға теңейді.

Ойымызды қорыта келе, айтайын дегеніміз прецеденттік есім көпшілікке кеңінен танымал, қолданылу ерекшелігі бар, түшнұсқа-мәтінмен байланысы (немесе байланыстың болмауы), трансформация жасалу ерекшелігі бар оним.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ворожцова О.А., Зайцева А.Б. Прецедентные имена в российской и американской печати // Проблемы образования, науки и культуры. Выпуск 20., № 45, 2006.
2. Боярских О.С. Прецедентное высказывание в газетном тексте: особенности читательского восприятия // Политическая лингвистика. Выпуск 21. – Екатеринбург, 2007. –С. 65-69.
3. Сергеева Г.Г. Национально-прецедентные имена в восприятии подростков // Вестник ВГУ, Серия лингвистика и межкультурная коммуникация,

Иманбердиева С.Қ. Прецеденттік феномені...

2003, № 2.

4. Нахимова Е.А. Прецедентные имена в президентском дискурсе // Политическая лингвистика. Выпуск 22. – Екатеринбург, 2007. –С. 44-48.

5. Косарев М.И. Прецедентные феномены с субсферой – источником «Кинокшэн» в политической коммуникации Германии // Политическая лингвистика. Выпуск 22. – Екатеринбург, 2007. –С. 25-32.

6. Маршева Л. Афон и Афоны. Из заметок лингвиста // Сретенская духовная семинария. С. 1-8.

7. Родионова И.В. К вопросу о специфике отражения прецедентного текста на уровне языковых ономастических номинации // Гуманитарные науки. Выпуск 4. Ономастика: общие вопросы, 2001. № 20.

8. Гурская Ю.А. Культурные возможности лингвистического знака: ключевые имена в русском и белорусском языках. Автореф. дисс.... канд. филол. наук. 1999 г.

9. Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики. Алма-Ата, 1982.

10. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М., 1978.

11. Васильева Н.В. Онимический мир жаргона. –М.: Институт языкознания РАН, 2000. – 20 с.

12. Көшімова Б.Ә. Қазақ лексикасындағы бейонимдену үрдісі: филол. ғылым. канд. автореф...: 10.02.02. – Алматы: ҚР ҒА ТБ, 2001. – 28 б.

13. Бижекенова А.Е. Содержательный и словообразовательный потенциал деонимов (слов, восходящих к именам собственным). – Алматы: Ғылым, 2003. –308 с.

14. Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімі туралы зерттеулер. –Алматы: Ғылым, 1987. – 352 б.

15. Кажигалиева Г.А. Лингвокультурологический анализ художественного текста. –Алматы: Айкос, 1999. -104 с.

16. Ихсангалиева Г.К. Функционально-прагматический анализ заголовков на материале казахстанских газет и телепрограмм): автореф... канд. филол. наук: 10.02.20. –Алматы: КазНУ, 2000. – 28 с.

17. Пшенина Т.Е. Дискурсное описание языковой личности Катулла: автореф... канд. филол. наук: 10.02.19. –Алматы: КазНУ, 2000. – 24 с.

18. Иманбердиева С.Қ. Қаладағы тағамхана атаулары: филол. ғылым. канд. автореф...: 10.02.20. –Алматы: ҚазҰУ, 2001. – 23 б.

19. Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 190 с.

20. Жумагулова В.И. Сатира и юмор в прессе Казахстана. – Алматы: Ғылым, 1999. – 206 с.

RESUME

**S.K.Imanberdieva (Almaty)
About the Precedent Phenomenon**

The article deals with the matters of precedent phenomenon in the language study.